

Istorija: Geografija: Modernost

Da li je to počelo s Bergsonom ili još pre? Prostor je tretiran kao nešto mrtvo, fiksirano, nedijalektičko, nepokretno. Nasuprot njemu, vreme je obilje, plodnost, život, dijalektika. (Foucault, 1980, 70)

Kao što je dobro poznato, veliki i opsesivni strah devetnaestog veka bila je istorija i njene teme razvoja i stagnacije, krize i ciklusa, akumulacije prošlosti, viška mrtvih i opasnosti hlađenja koja pretila svetu. (...) S druge strane, izgleda da je naše doba - doba prostora. Živimo u veku jednovremenog, naporednog, bliskog i dalekog, susednog i raštrkanog. U razdoblju u kom se, po mom mišljenju, svet stavlja na kušnju, ne toliko kao jedan veliki život predodređen da se tokom vremena razvija već kao mreža koja povezuje tačke i stvara sopstveni nered. Moglo bi se reći da izvesni ideološki sukobi koji leže u osnovi kontroverzi našeg doba nastaju između pobožnih potomaka vremena i tvrdokornih stanovnika prostora. (Foucault, 1986, 22)

Opsesija devetnaestog veka istorijom, kako ju je opisao Fuko, nije umrla tokom *fin de siècle*, niti je u potpunosti zamenjena specijalizacijom misli i iskustva. Jedna suštinski istorijska epistemologija i dalje prožima kritičku svest moderne socijalne teorije. Ona i dalje razume svet prvenstveno kroz dinamiku koja proizlazi iz lociranosti društvenog bića u interpretativnom kontekstu vremena: u onome što je Kant nazvao *nacheinander*, a što je Marks tako transfigurativno definisao kao kontingentno ograničeno »stvaranje istorije«. To istrajno epistemološko prisustvo očuvalo je za »istorijsku imaginaciju« privilegovano mesto u definisanju same prirode kritičkog uvida i tumačenja.

Istoricizam teorijske svesti je bio toliko hegemonski nepomerljiv da je uspevao da potisne odgovarajući kritički senzibilitet za prostornost društvenog života, praktičnu teorijsku svest koja životni svet bića vidi kreativno lociranim ne samo u stvaranju istorije već i u konstruisanju humanih geografija, društvenoj proizvodnji prostora i neumornom formiranju i reformiranju geografskih krajolika: društveno biće aktivno pozicionirano u prostoru i vremenu u jednoj eksplicitno istorijskoj i geografskoj kontekstualizaciji. Iako su se u nastojanju da uravnoteže prioritet vremena nad prostorom Fukou pridružili i drugi autori, još nije došlo do hegemonске promene koja bi omogućila da kritičko oko – ili kritičko ja – prostor sagleda s istom izoštrenošću pogleda koja dolazi s fokusom na *durèe*. Kritička hermeneutika još uvek je obuhvaćena preovlađujuće temporalnim narativom, istorijskom ali ne i uporednom geografskom imaginacijom. Zbog toga je Fukoov prodorni pogled unazad na prethodnih sto godina primenljiv i danas. Prostor se i dalje tretira kao fiksiran, mrtav, nedijalektički; vreme kao obilje, život, dijalektika, kao plodan kontekst za kritičko socijalno teoretizovanje.

Međutim, kako se približavamo kraju dvadesetog veka, Fukoova upozorenja o pojavljivanju »epohe prostora« dobijaju mnogo razumljiviji oblik. Materijalni i intelektualni kontekst moderne kritičke socijalne teorije počeo je dramatično da se menja. Tokom osamdesetih, konvergentni pozivi na dalekosežnu specijalizaciju kritičke imaginacije počinju da, s do sada nepoznatom eksplicitnošću, osporavaju zastarele tradicije historicizma koji ignoriše prostor. Uobičajava se jedna izrazito postmoderna i kritička humana geografija koja odvažno reafirmiše interpretativni značaj prostora u istorijski privilegovanim zabranama savremene kritičke misli. Geografija možda još nije zamenila istoriju u središtu savremene teorije i kritike, ali na teorijskom i političkom planu vodi se jedna nova, živa polemika, polemika koja svedoči o bitno različitim putevima zajedničkog sagledavanja vremena i prostora, o međusobnoj igri istorije i geografije, »vertikalnim« i »horizontalnim« dimenzijama bivanja u svetu oslobođenom od nametanja jedne inherentne kategorijalne privilegije.

Čak i najboljim od »pobožnih potomaka vremena« i dalje je sasvim lako da na te tvrdoglave postmoderne upade osporavanja odgovore još uvek samouverenim odmahivanjem rukom ili prezrivo samozadovoljstvom onih koji su sve to već jednom videli. Kao odgovor na to, uporniji uljezi često umeju da preteraju u svojim kritikama i da tvrdokornim prenaplašavanjem kritičke povlašćenosti savremenog shvatanja prostora, izolovanog od sve slabijeg zagrljaja vremena, stvore neproduktivnu auru jedne anti-istorije. No, iz tih polemičkih sudara nastaje još nešto, jedna fleksibilnija i uravnoteženija kritička teorija koja ponovo prepliće stvaranje istorije s društvenom proizvodnjom prostora, s konstruisanjem i konfigurisanjem humanih geografija. Iz tih kreativnih susretanja stvaraju se nove mogućnosti, mogućnosti jednovremeno istorijskog i geografskog materijalizma, trostruke dijalektike prostora, vremena i društvenog bića, jedne transformativne reteoretizacije odnosa između istorije, geografije i modernosti.

Još uvek nismo dovoljno sigurni u tu novu specijalizaciju kritičke teorije da bismo pružili neku sveobuhvatnu i pouzdanu epistemološku analizu; ulog je suviše velik za pokušaj prevremene totalizacije diskursa koji se još uvek menja. Uprkos tome, razvoj onoga što ja nazivam postmodernim geografijama toliko je uznapredovao da je značajno promenio i materijalni krajolik savremenog sveta i interpretativni teren kritičke teorije. Dakle, došlo je vreme bar za prvu rundu odgovorne evaluacije ta dva izmenjena konteksta istorije i geografije, modernosti i postmodernosti – jednog koji je konkretno utisnut u empirijsko tkivo savremenog života (postmoderna geografija materijalnog sveta), i drugog koji upliće načine na koje praktično i politički razumevamo sadašnjost, prošlost i potencijalnu budućnost (postmoderna geografija kritičke društvene svesti).

U ovom uvodnom poglavlju kretaću se jednim rekonfigurativnim putem kroz intelektualnu istoriju kritičke socijalne teorije od poslednjeg *fin de siècle* do ovog sadašnjeg, tragajući za skrivenim narativom koji je podstakao savremenu reafirmaciju prostora. Nije mi namera da izbrišem istorijsku hermene-

utiku, već da kroz kritičku specijalizaciju otvorim i rekonponujem teritoriju istorijske imaginacije. Kao što će se pokazati u svim narednim poglavljima, ta reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji predstavlja pokušaj istovremenog dekonstruisanja i rekonstituisanja. Ona se ne može obaviti prostim dodavanjem prostornih akcenata na nasleđene kritičke perspektive, i samozadovoljnim posmatranjem sjaja njihove logičke uverljivosti. Prvo moramo da olabavimo omču još uvek adiktivnog historicizma. Taj narativni zadatak upečatljivo opisuje Teri Iglton (Terry Eagleton) u knjizi *Protiv struje* (1986, 80):

‘Dekonstruisati’, dakle, znači ponovno upisati i situirati značenja, događaje i predmete u okviru širih pokreta i struktura; to, da tako kažemo, znači preokrenuti impozantnu tapiseriju da bi se u čitavoj toj neurednoj zbrci otkrile niti koje konstituišu ulepšano lice koje ona pokazuje svetu.

Lociranje izvora postmodernih geografija

Prvi razgovetni glasovi postmoderne kritičke humane geografije pojavili su se krajem sedme decenije 20. veka, ali, u tada preovlađujućoj temporalnoj buci jedva su se mogli čuti. Taj specijalizujući projekat ostao je duže od jedne decenije čudnovato prigušen samopouzdanom reafirmacijom primata istorije nad geografijom koja je obuhvatila i zapadni marksizam i liberalnu socijalnu nauku jednom praktično sanktifikovanom vizijom neprekidne akumulacije prošlosti. Jednu od najpsežnijih i najuverljivijih slika te kontinuirane istorijske kontekstualizacije stvorio je Č. Rajt Mils u svom paradigmatskom oslikavanju sociološke imaginacije (Mills, 1959). Milsov rad pruža korisno polazište za specijalizaciju istorijskog narativa i reinterpretaciju usmerenja kritičke socijalne teorije.

Učutkana prostornost historicizma

Mils nam crta mapu sociološke imaginacije koja je čvrsto ukorenjena u istorijskoj racionalnosti – onome što će Martin Džej (Martin Jay), 1984, nazvati »longitudinalnom totalizaci-

jom« – mapu koja se podjednako dobro može primeniti na kritičku socijalnu nauku i kritičke tradicije marksizma.

[Sociološka imaginacija] jeste kvalitet uma koji će [pojedinci-ma] pomoći da koriste informacije i razviju intelekt da bi lucidno sumirali šta se događa u svetu i šta se možda odvija u njima sámim. (1959, 11)

Prvi plod takve imaginacije – i prve lekcije socijalne nauke koja je otelotvoruje – jeste ideja da pojedinac može razumeti sopstveno iskustvo i proceniti svoju sudbinu samo ako se locira unutar svog perioda, da može saznati sopstvene životne mogućnosti samo ako postane svestan mogućnosti svih pojedinaca koji se nalaze u njegovoj situaciji. (...) Postali smo svesni činjenice da svaki pojedinac, iz generacije u generaciju, živi u nekom društvu; da živi svoju biografiju, i da je proživljava unutar neke istorijske sekvence. Činjenicom svog života on doprinosi, ma koliko to malo bilo, oblikovanju tog društva i toku istorije, kao što i njega oblikuje društvo sa svojim istorijskim usponima i padovima. (12)

On dalje kaže:

Sociološka imaginacija osposobljava nas da shvatimo istoriju i biografiju, i njihov odnos u okviru društva. To je njen zadatak i njeno obećanje. Priznavanje tog zadatka i obećanja oznaka je klasičnog socijalnog analitičara. (...) *Nijedno socijalno istraživanje koje se ne vraća na probleme biografije, istorije i njihovog ukrašavanja u društvu, nije dovršilo svoje intelektualno putovanje.* (Ibid, kurziv E. S.)

Pozivam se na Milsov opis nečega što je u suštini istorijska imaginacija da bih ilustrovao zavodljivu logiku historicizma, razumsku redukciju značenja i delanja na temporalno konstituisanje i iskustvo društvenog bića. Ta povezanost između istorijske imaginacije i historicizma traži dalju elaboraciju. Kao prvo, tu je lakše pitanje o tome zašto je »sociološko« zamenjeno »istorijskim«. Kao što sâm Mils zapaža, »svaki

obučar misli da je koža jedina stvar«, i kao školovan sociolog Mils svoju kožu naziva po sopstvenoj disciplinarnoj specijalizaciji i socijalizaciji. Sâm izbor imena specifikuje jedan mnogo opštiji »kvalitet uma« za koji Mils tvrdi da treba da prožme, zapravo otelotvori, čitavu socijalnu teoriju i analizu, jednu emancipatornu racionalnost utemeljenu u preseku istorije, biografije i društva.

Naravno, i te »životne priče« imaju svoju geografiju; one imaju svoj milje, neposredno okruženje, provokativne lokacije koje utiču na mišljenje i delovanje. Istorijska imaginacija nikada nije potpuno lišena prostora, i kritički socijalni istoričari napisali su, a i dalje pišu, neke od najboljih geografija prošlosti. Ali, u tim geografijama oni primarni »varijabilni sadržatelji« uvek su vreme i istorija. To će biti podjednako jasno bez obzira da li kritičku orijentaciju nazovemo sociološkom, političkom ili antropološkom – čak i fenomenološkom, egzistencijalističkom, hermeneutičkom ili istorijsko-materijalističkom. Pojedinačni akcenti se mogu razlikovati, ali opšta perspektiva im je zajednička. Jedna unapred data geografija obezbeđuje pozornicu, dok voljno stvaranje istorije diktira delovanje i definiše sadržaj naracije.

Treba naglasiti da je ta istorijska imaginacija bila posebno važna za kritičku socijalnu teoriju u njenoj potrazi za praktičnim razumevanjem sveta kao sredstvom za emancipaciju nasuprot održavanja *statusa quo*. Socijalne teorije koje samo racionalizuju postojeće uslove i time služe promovisanju repetitivnog ponašanja, stalnom reprodukovanju utvrđenih socijalnih praksi, ne uklapaju se u definiciju kritičke teorije. One ne moraju biti manje tačne u pogledu onoga što opisuju, ali njihova racionalnost (ili, ako hoćete, iracionalnost) pre će biti mehanička, normativna, naučna ili instrumentalna, nego kritička. Upravo je kritička i potencijalno emancipatorska vrednost istorijske imaginacije, imaginacije ljudi koji »istoriju stvaraju« a ne uzimaju je kao nešto dato, razlog što je ona postala toliko privlačna. Stalno potvrđivanje da se ljudskim delovanjem, ljudskom praksom, svet može promeniti oduvek je bila centralna odlika kritičke socijalne teorije, bez obzira na njene posebne izvore i naglaske.

Razvoj kritičke socijalne teorije vrti se oko tvrdnje o promenljivosti istorije, naspram perspektiva i praksi koje mistifikuju promenljivost sveta. Stoga se kritički istorijski diskurs postavlja nasuprot apstraktnim i transistorijskim univerzalizacijama (uključujući ideje o opštoj »ljudskoj prirodi« koje u isto vreme objašnjavaju sve i ništa); nasuprot naturalizmu, empiricizmu i pozitivizmu koji proklamuju fizičku determinisanost istorije odvojenu od društvenog porekla; nasuprot religioznom i ideološkom fatalizmu koji projektuju duhovnu determinisanost i teleologiju (čak i kada se iznosi pod plaštom ljudske svesti); nasuprot svim konceptualizacijama sveta koje zamrzavaju krhkost vremena, mogućnost »prekidanja« i ponovnog stvaranja istorije.

Atraktivni kritički uvid istorijske imaginacije, kao i njena stalna potreba da se svom silom brani od zbudjujućih mistifikacija, doprineli su njenoj preteranoj afirmaciji u vidu istoricizma. Istoricism se konvencionalno definiše na nekoliko različitih načina. Rejmond Vilijams (Raymond Williams), na primer, u svojoj knjizi *Ključne reči* (1983), nudi tri savremena izbora koje opisuje kao: 1) »neutralni« – metod istraživanja koji koristi činjenice prošlosti da bi utvrdio presedane tekućih događaja; 2) »promišljeni« – naglašavanje varijabilnih istorijskih uslova i konteksta kao privilegovanog okvira za tumačenje svih specifičnih događaja; i 3) »neprijateljski« – napad na sve interpretacije i predviđanja koje se baziraju na idejama istorijske nužnosti ili opštim zakonima istorijskog razvoja.

Tim opcijama želim da dodam još jednu, i da definišem isroricism kao preterano razrađenu istorijsku kontekstualizaciju društvenog života i društvene istorije koja aktivno potiskuje i marginalizuje geografsku ili prostornu imaginaciju. Ova definicija ne poriče izvanrednu moć i važnost istoriografije kao načina emancipatorskog uvida, ali poistovećuje istoricism sa stvaranjem kritičkog prećutkivanja, s implicitnim podređivanjem prostora vremenu, podređivanjem koje skriva geografske interpretacije promenljivosti društvenog sveta i utiče na sve nivoe teorijskog diskursa, od najapstraktnijih ontoloških koncepata bivstvovanja, do najdetaljnijih objašnjenja empirijskih događaja.

Ta definicija se može učiniti prilično čudnom kada se stavi naspram duge tradicije rasprava o istoricizmu koja cveta vekovima.¹ Međutim, upravo je nesposobnost te debate da prizna specifičnu teorijsku marginalizaciju prostora koja prati čak i najneutralnije forme istoricizma počela da se otkriva krajem 1960-ih, u nesigurnim začecima onoga što sam nazvao postmodernom kritičkom humanom geografijom. Čak i tada, glavne struje kritičke socijalne misli postale su toliko prostorno limitirane da su i najsnažnije reafirmacije prostora naspram vremena, geografije naspram istorije, ostale bez ikakvog efekta. U to vreme je akademska disciplina moderne geografije već bila teorijski inertna, ne doprinoseći skoro ništa tim prvim pokušajima reafirmacije. Kada su neki od najuticajnijih društvenih kritičara vremena preduzeli odvažan prostorni zaokret, ne samo što su nepreobraćeni to najčešće videli kao nešto sasvim drugo, već su i ti koji su zaokret preduzeli često odlučivali da svoju kritiku istoricizma priguše da bi uopšte bili shvaćeni.

Još uvek vladajućim istoricizmom iz prethodnih dvadeset godina odjekivalo je samo nekoliko posebno snažnih glasova ljudi koji će postati pioniri razvoja postmoderne geografije. Najistrajniji, najuporniji i najdosledniji od tih spacijalizujućih glasova pripadao je francuskom marksističkom filozofu Anri Lefevru. Njegova kritička teoretizacija društvene proizvodnje prostora utkaće se u sva naredna poglavlja. Ovde, međutim, nameravam da izvučem i predstavim spacijalizujuće projekte dvojice drugih kritičkih teoretičara, Mišela Fukoa i Džona Bergera, čije su afirmativne postmoderne geografije njihovim mnogo uobičajenijim identifikovanjem kao istoričara uglavnom potisnute iz vidokrug.

Ambivalentni prostori Mišela Fukoa

Fukoovi doprinosi razvitku kritičke humane geografije moraju se otkrivati arheološkim iskopavanjem, zato što je on svoj anticipatorski prostorni zaokret prikrrio u briljantnim spiralama istorijske pronicljivosti. On bi se nesumnjivo suprotstavio nazivu postmodernog geografa, ali on je to bio, *malgré lui*, od knji-

ge *Istorija ludila u doba klasicizma* (1961), do svog poslednjeg dela *Istorija seksualnosti* (1978). Međutim, njegova najeksplicitnija i najprodornija zapažanja o relativnom značaju prostora i vremena ne pojavljuju se u njegovim glavnim objavljenim delima, već skoro neprimetno u njegovim predavanjima i, nakon nekoliko sugestivnih pitanja, u dva značajna intervjua: »Pitanja o geografiji« (Foucault, 1980), i »Prostor, znanje i moć« (Rabinow, 1984; videti takođe: Wright & Rabinow, 1982).

Epohalna zapažanja koja se nalaze na početku ovog poglavlja, na primer, prvi put su izneta 1967. u predavanju pod nazivom »Des Espaces Autres«. Ona su skoro dvadeset godina ostala praktično nepoznata, sve do objavljivanja u francuskom časopisu *Architecture–Mouvement–Continuité* 1984, i u prevodu Džeja Miskovjeca (Jay Miskowiec) kao »Of Other Spaces«, u časopisu *Diacritics* (1986). U tim beleškama za predavanje Fuko je izložio svoju ideju »heterotopija« kao karakterističnih prostora modernog sveta koji zamenjuju hijerarhijski »skup mesta« srednjeg veka i sveobuhvatni »prostor smeštanja« koji je Galilej otvorio u jedan rano-moderni, beskrajno šireći »prostor rasprostiranja« i merenja. Udaljavajući se i od »unutrašnjeg prostora« Bašlarove briljantne poetike (1969), i od intencionalnih regionalnih opisa fenomenologa, Fuko je našu pažnju usredsredio na još jedno prostiranje društvenog života, na »spoljašnji prostor«, na stvarni životni (i društveno proizvedeni) prostor mesta i njihovih međusobnih odnosa:

Prostor u kom živimo, u koji izlazimo iz sebe, baš onaj u kom se događa erozija naših života, našeg vremena, naše istorije, taj prostor koji nas slama i troši i sâm je raznorodan. Drugačije rečeno, mi ne živimo u nekoj vrsti vakuuma u kom se mogu nalaziti osobe i stvari, već u nekakvom skupu odnosa koji određuje položaje koji se ne mogu izjednačiti niti na ma koji način hijerarhizovati. (1986, 23)

Ti heterogeni prostori položaja i odnosa – Fukoove heterotopije – konstituišu se u svim društvima, ali poprimaju najrazličitije forme i vremenom se menjaju, onako kako se

»istorija odvija« u njoj pripadnoj specijalnosti. Fuko identifikuje mnogo takvih prostora: groblje i crkvu, pozorište i vrt, muzej i biblioteku, vašariste i »naselje za odmor«, kasarnu i zatvor, muslimanski hamam i skandinavsku saunu, bordel i koloniju. Fuko kontrastira ta »stvarna mesta« sa »suštinski nestvarnim prostorima« utopija koje predstavljaju »društvo dovedeno do savršenstva, ili njegovo naličje«:

Heterotopija ima moć da na jednom stvarnom mestu stavi u naporedan odnos različite prostore i lokacije koji su međusobno nespojivi. (...) Heterotopije u odnosu na ostatak prostora imaju jednu funkciju koja se ostvaruje između dva suprotna pola. S jedne strane, one imaju zadatak da stvore prostor privida koji otkriva kako je sav stvarni prostor, sve te lokacije na koje je podeljen život, još mnogo veći privid. S druge strane, one treba da stvore još jedan stvarni prostor, onoliko savršen, besprekoran i dobro uređen koliko je ovaj naš u neredu, loše zamišljen i manjkav. Ovo nije heterotopija privida već kompenzacije, i pitam se nisu li neke kolonije funkcionisale na sličan način. (1986, 5, 27)

Fuko je u tim zapažanjima izložio mnoge opsesivne pravce kojima će se kretati u svom radu, a indirektno je izneo i jedan snažan argument protiv istoricizma – i protiv preovlađujućeg tretiranja prostora u humanističkim naukama. Fukoov heterogeni i relacioni prostor heterotopija nije ni vakuum koji treba ispuniti kognitivnom intuicijom, niti skladište fizičkih formi koje treba fenomenološki opisati u svojoj njegovoj veličanstvenoj raznolikosti. To je neki drugi prostor, koji će Lefevr opisati kao *l'espace vécu*, aktualno življeni i društveno kreirani prostor, istovremeno i konkretan i apstraktan, prostor društvenih praksi. To je prostor koji retko vidimo zato što je učinjen nejasnim našim bifokalnim pogledom koji prostor tradicionalno vidi ili kao mentalni konstrukt ili kao fizičku formu – dvostruka iluzija o kojoj detaljnije raspravljam u petom poglavlju.

Da bi ilustrovao svoje inovativno tumačenje prostora i vremena i da bi razjasnio neke često konfuze plemike koje

su tim povodom vođene, Fuko se okrenuo tadašnjim raspravama o strukturalizmu, jednom od najvažnijih dvadesetovekovnih puteva reafirmacije prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji. Fuko je uporno tvrdio da on sâm nije (samo?) strukturalista, ali je u razvoju strukturalizma prepoznao jednu drukčiju i prodorniju viziju istorije i geografije, jednu kritičku reorijentaciju koja je prostor i vreme povezala na nov i inspirativan način.

Strukturalizam – ili bar ono što je sabrano pod tim prilično neodređenim nazivom – pokušaj je da se među elementima koji su možda vremenom bili razdvojeni uspostavi jedan skup odnosa koji ih postavlja u naporedan položaj, suprotstavlja ili povezuje kako bi se obrazovala neka vrsta konfiguracije. U stvari, nije reč toliko o poricanju vremena koliko o određenom odnosu prema onome što nazivamo vremenom i poznamo pod imenom istorije. (1986, 22)

Ta sinhronijska »konfiguracija« predstavlja spacijalizaciju istorije, stvaranje istorije prepleteno s društvenom proizvodnjom prostora, strukturisanje istorijske geografije.²

Fuko je odbio da svoju ideju prostora projektuje kao anti-istoriju, ali njegova istorija je od sámog početka bila provokativno spacijalizovana. To nije bila tek promena metaforičkih preferencija, kao što je to često izgledalo kod Altisera i drugih za koje je strukturalistička etiketa bila mnogo podnošljivija nego za Fukoa. Za njega je to predstavljalo otvaranje istorije prema jednoj interpretativnoj geografiji. Da bi naglasio centralnu važnost prostora za kritičko oko, naročito u savremenom trenutku, Fuko sasvim eksplicitno kaže:

Bilo kako bilo, mislim da je današnja zebnja suštinski povezana sa prostorom, mnogo više nego sa vremenom: ovo drugo nam verovatno izgleda samo kao jedan od mnogobrojnih mogućih obrazaca raspodele elemenata raštrkanih u prostoru. (Ibid., 23)

Fuko više nikada neće biti toliko eksplicitan. Njegovo stanovište je bilo više demonstrativno nego deklarativno,

možda zbog toga što je bio uveren da će bar Francuzi razumeti cilj i značaj njegove izrazito spacijalizovane historiografije.

U jednom razgovoru vođenom neposredno pre smrti (Rabinow, 1984), Fuko se prisećao svojih istraživanja u tekstu »O drugim prostorima« i besnih reakcija koje je on izazvao kod onih koje je svojevremeno nazvao »pobožnim potomcima vremena«. Na pitanje da li je prostor važan za analizu moći, odgovorio je:

Da. Prostor je suštinski važan za svaki oblik društvenog života; prostor je suštinski važan za svako ispoljavanje moći. Uzgred da kažem, sećam se da me je 1966. pozvala jedna grupa arhitekata da napišem studiju o prostoru, o nečemu što sam u to vreme zvao »heterotopijama«, tim jedinstvenim prostorima koje možemo naći u nekim konkretnim društvenim prostorima, čije su funkcije različite, čak i suprotne drugim. Arhitekete su radile na tome, a na kraju tog istraživanja neko je uzeo reč – neki sartrovski psiholog – koji me je žestoko napao i rekao da je *prostor* reakcionaran i kapitalistički, dok su *istorija* i *trajanje* revolucionarni. U to vreme, takav apsurdni diskurs je bio sasvim uobičajen. Danas bi se na takvu izjavu svi zacenili od smeha, ali ne i tada.

Ako usred današnjeg smeha – još uvek ne toliko sveopšteg i zacenjajućeg koliko je Fuko mislio da će biti – bacimo pogled unazad, videćemo da se od prvog do poslednjeg teksta Fuko bavio istraživanjem onoga što je nazvao »sudbonosnim ukrštanjem vremena i prostora«. Tek sada počinjemo da uviđamo da je to radio nadahnut jednom tek nastajućom perspektivom post-istoricističke i postmoderne kritičke humane geografije.

Međutim, samo malobrojni su uspeli da vide njegovu geografiju jer on nikada nije prestao da bude istoričar, nikada nije pogazio svoju vernost vladajućem identitetu moderne kritičke misli. Etiketa geografa predstavljala je intelektualnu kletvu, ponižavajuću vezu s jednom akademskom disciplinom toliko udaljenom od velikih zdanja moderne socijalne teorije i filozofije da je izgledala kritički potpuno beznačajna.

Iz Fukoa je trebalo izmamiti priznanje o formativnoj privrženosti geografskoj prostornoj perspektivi, potvrdu da je geografija oduvek bila u središtu njegovih interesovanja. To retrospektivno priznanje pojavilo se u intervjuu sa urednicima francuskog časopisa za radikalnu geografiju, *Herodote*, a na engleskom je objavljeno pod naslovovom »Pitanja o geografiji« u knjizi *Power/Knowledge* (Foucault, 1980). Fuko je u tom intervjuu proširio zapažanja koja je izneo 1967, ali tek pošto je na to bio primoran pitanjima.

U početku tog razgovora Fuko je bio iznenađen – i rasrđen – pitanjima o tome zašto je toliko dugo prećutkivao značaj geografije i prostora u svojim delima, uprkos obilnom korišćenju geografskih i prostornih metafora. Sagovornici su mu izneli sledeću sugestiju:

Ako je u području vaših istraživanja i iskopavanja geografija nevidljiva ili neuhvatljiva, to je možda posledica smišljenog istorijskog ili arheološkog pristupa koji privileguje faktor vremena. Tako u vašem delu nalazimo strogo poklanjanje pažnje periodizaciji koje je u suprotnosti s neodređenošću vaših prostornih demarkacija.

Fuko je odmah odgovorio skretanjem i preokretanjem, vraćajući odgovornost za geografiju svojim sagovornicima (ali sećajući se kritičara koji su mu prebacivali »metaforičku opsednutost« prostorom). Međutim, posle daljih pitanja, priznao je (ponovo?) da su generacije filozofa i društvenih kritičara obezvređivale prostor, ponovo potvrdio inherentu prostornost moći/znanja, i završio s jednim *volte face*:

Uživao sam u ovoj raspravi s vama, jer sam u odnosu na početak promenio mišljenje. Moram da priznam da sam mislio da tražite mesto za geografiju poput onih nastavnika koji se bune kad se predloži neka obrazovna reforma jer se smanjuje broj časova fizike ili muzike. (...) Sada vidim da su vaša pitanja o geografiji za mene presudna. Geografija je delovala kao podrška, kao uslov mogućnosti prelaska između niza činilaca koje sam pokušao da povežem. Tamo gde se radilo o samoj geogra-

fiji, tu sam problem ili ostavio otvorenim, ili sam uspostavio niz proizvoljnih veza. (...) Geografija doista mora biti u sámom središtu mojih interesovanja. (Foucault, 1980, 77).

Ovde Fukoova argumentacija vrši novi zaokret, od jednostavnog posmatranja »drugih prostora« ka propitivanju porekla »tog obezvređivanja prostora koje je preovladavalo generacijama«. Upravo na tom mestu on iznosi ranije navedeni komentar o post-bergsonovskom tretiranju prostora kao pasivnog i beživotnog, a vremena kao obilja, plodnosti i dijalektike.

Tu su, dakle, istraživački sastojci za jedan direktan napad na istoricizam kao izvor devalviranja prostora, ali Fuko je imao i druge stvari na umu. U jednoj indikativnoj parentezi on zauzima integrativni, pre nego dekonstruktivni stav, držeći se i dalje svoje istorije, ali dodajući joj jednu krucijalnu vezu koja će prožeti čitavo njegovo delo: vezu između prostora, znanja i moći.

Svima onima koji brkaju istoriju sa starim shemama evolucije, kontinuiteta života, organskog razvoja, napretka svesti ili projekta egzistencije, korišćenje prostornih termina liči na neku anti-istoriju. Ako bi neko počeo da govori u terminima prostora, to je značilo da je neprijatelj vremena; značilo je, kao što kažu glupaci, da taj »poriče istoriju«, da je »tehnokrata«. Oni nisu razumeli da je utvrđivanje oblika implantiranja, delimitiranja i demarkiranja predmeta, načina tabulacije, organizovanja domena, značilo reljefno ocrtavanje procesa – ne treba ni reći, isorijskih procesa – moći. Prostorna deskripcija diskurzivnih realnosti otvara put analizi povezanih efekata moći. (Ibid.)

U tekstu »Oko moći«, objavljenom kao predgovor za *Le Panoptique* (1977) Džeremija Bentama (Jeremy Bentham), i preštampanom u *Power/Knowledge* (Foucault, 1980, ed. Gordon, 149), Fuko ponovo iznosi svoj ekumenski projekat:

Ostaje da se napiše čitava istorija *prostorâ* – koja bi u isto vreme bila istorija *moći* (oba termina su u množini) – od velikih strategija geopolitike do sitnih taktika prebivališta.

Na taj način, jednim oštrim lateralnim pogledom, Fuko odlaže direktnu kritiku historicizma, istovremeno zadržavajući svoj prostorni projekat i čuvajući svoje istorijsko stanovište. »Od historicizma će nas sačuvati istorija«, njegov je optimistički zaključak (Rabinow, 1984, 250).

Na Fukoovu provokativnu specijalizaciju moći vratiću se u kasnijim poglavljima. Za sada, koristim njegovo delo kao ilustraciju jedne skoro nevidljive, ali ipak uticajne karijere u postmodernoj kritičkoj humanoj geografiji, karijere skrivene od otvorenog priznanja da je geografska upornom hegemonijom historicizma. Još jedna slično prikriivena (istorijska) geografija može se naći u delima Džona Bergera, jednog od najuticajnijih i najinspirativnijih kritičara umetnosti koji danas pišu na engleskom.

Prostor sagledan očima Džona Bergera

Poput Fukoa, i Berger se u skoro svim svojim tekstovima bavi ukrštanjem vremena i prostora. Među njegovim najnovijim radovima su drama pod nazivom *Pitanje geografije*, i knjiga poezije i proze koja o ljubavi govori vizuelnim jezikom, *I naša lica, moje srce, kratki poput fotografija* (Berger, 1984). Simbolizujući svoje istrajno uravnotežavanje istorije i geografije, porekla i krajolika, perioda i regiona, Berger otvara ovu neveliku knjigu rečima: »Prvi deo je o vremenu. Drugi deo je o prostoru«. Glavne teme idu tim redosledom: prvi deo naslovljen »Nekad«, drugi deo »Ovde« – nijedan stvarno privilegovan, oba nužno spojena. Ali, bar u jednom od svojih ranijih tekstova Berger pravi eksplicitan izbor, i to je ono na šta želim da usmerim pažnju.

U tekstu koji je i danas možda najneposrednija objava kraja historicizma, ovaj prostoru najskloniji vizionar među istoričarima umetnosti – smemo li da ga nazovemo geografom umetnosti? – otvoreno se zalaže za specijalizaciju kritičke misli. U sledećem odlomku iz knjige *Izgleđ stvari* (1974, 40), Berger kondenzuje postmoderne geografije u jednu prostorno politizovanu estetiku:

Mnogo se priča o krizi modernog romana. U suštini, to podrazumeva fundamentalnu promenu *načina pripovedanja*. Više nije moguće ispričati celovitu priču koja se kroz vreme odvija sekvencijalno, zato što smo postali potpuno svesni onoga što liniju pripovedanja stalno preseca *lateralno*. Dakle, umesto shvatanja tačke kao beskonačno malog dela prave linije, sada je shvatamo kao beskonačno mali deo beskonačnog broja linija, kao središte jedne zvezde linija. Takvo shvatanje je posledica toga što neprekidno moramo da uzimamo u obzir *jedno-vremenost i prostiranje* događaja i mogućnosti.

Bezbroj je razloga što je to tako: količina modernih sredstava komunikacija, razmere moderne moći, stepen lične političke odgovornosti koja se mora prihvatiti za događaje u celom svetu, činjenica da je svet postao nedeljiv, nejednakost ekonomskog razvoja u tom svetu, dubina eksploatacije. Sve to igra ulogu. *Proricanje danas podrazumeva geografsku a ne istorijsku projekciju; posledice od nas krije prostor, a ne vreme*. Za proricanje je danas neophodno poznavati muškarce [i žene] takve kakvi su u celom svetu u svojoj nejednakosti. Svaki savremeni narativ koji ignoriše ozbiljnost te dimenzije ostaje nepotpun i stiče pojednostavljeni karakter bajke (kurziv i zagrade E. S.).

Ovaj vispreni odlomak iskače iz jednog ogleda o modernom portretskom slikarstvu u kojem Berger pokušava da objasni zašto se istorijski značaj portreta, koji je u prošlosti tako često bio vizuelna personifikacija autoritativnog porekla i socijalne (klasne) pozicije, tako dramatično promenio u dvadesetom veku. Da bi to pokazao on se okreće analognoj promeni u modernom romanu, promeni u kontekstu značenja i interpretacije koja zavisi od uticaja simultanosti naspram sekvencijalnosti, prostornosti naspram istoričnosti, geografije naspram biografije. Na taj način Berger uspostavlja jedan niz argumenata koji definišu postmoderni zaokret od istorijskih determinacija i uverljivo najavljuju potrebu za eksplicitno spacijalizovanim narativom.

Prvi od tih izričito postmodernih geografskih argumenata zasniva se na priznanju dubokog i krizom izazvanog

restrukturisanja savremenog života, čiji su rezultat značajne promene u »izgledu stvari«, a ako mogu da nastavim s oslanjanjem na Bergerove privlačne naslove, i u našim »načinima viđenja« (*Ways of Seeing*, 1972). To restrukturisanje za Bergera podrazumeva temeljno rekonponovanje »načina pripovedanja« koje proizlazi iz nove svesti da moramo uzeti u obzir »jednovremenost i prostiranje događaja i mogućnosti« da bismo razumeli smisao onoga što vidimo. Više ne možemo da zavisimo od priče koja se odvija sekvencijalno, kao stalno akumulirajuća istorija koja maršira u pravoj liniji od zapleta do razrešenja, jer se previše toga događa suprotno matici vremena, previše toga neprekidno preseca priču lateralno. Savremeni portret više nam ne usmerava pogled samo na neku autoritativnu liniju porekla, na evokacije nasleđa i tradicije. Jednovremenost interveniše i proteže našu tačku gledišta u beskonačnom broju pravaca koji subjekt povezuju s čitavim svetom uporedivih činjenica, usložnjavaju vremenski tok značenja i premošćuju fabulativno nizanje »jedne proklete stvari za drugom«. Novo, novatorsko, danas mora da uključi i eksplicitno geografsku, kao i istorijsku konfiguraciju i projekciju.

Da bi objasnio zašto je to tako, Berger taj restrukturisani narativ oštromno situira u jedan opši kontekst i svest o geografski neravnomernom razvoju, u konstelaciju linija i fotografiju površina, povezujući svaku (i)storiju sa horizontalnošću koja oblikuje pažnju i koja se u svojoj moći, nedeljivosti, eksploataciji i nejednakosti proteže u svim pravcima. Naša neposredna svest o geografski neravnomernom razvoju i oživljeno osećanje o sopstvenoj političkoj odgovornosti za razvoj kao proizvod koji smo kolektivno stvorili, specijalizuje savremeni momenat i otkriva uvide koje treba izvući iz jednog dubljeg razumevanja savremene krize i restrukturisanja u književnosti i nauci, u našem svakodnevnom životu i u životima muškaraca i žena »takvim kakvi su u celom svetu u svojoj svojoj nejednakosti«. Još jednom ponavljam Bergerov provokativni zaključak: Proricanje danas podrazumeva geografsku a ne istorijsku projekciju; posledice od nas krije prostor, a ne vreme.

Za one koji gledaju samo kroz naočare vremena to je poražavajuća tvrdnja. Proističući iz priznavanja dubokog restrukturisanja savremenog života i jasne svesti o geografski (a ne samo istorijski) neravnomernom razvoju, to je jedan izuzetan poziv za novu kritičku perspektivu, za drukčiji način posmatranja sveta u kojem je humana geografija ne samo »važna«, već obezbeđuje najproduktivniju kritičku perspektivu.

Ali, pre nego što izvedemo i druge zaključke, ne zaboravimo da specijalizacija kritičke misli ne mora da projektuje neku simplifikovanu anti-istoriju. Kao i kod Fukoa, reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji ne traži antagonističko podređivanje vremena i istorije, olaku supstituciju i zamenu. To je zapravo poziv za odgovarajuću interpretativnu ravnotežu između, prostora, vremena i društvenog bića, ili, sada to možemo eksplicitnije reći, za ravnotežu između kreiranja humanih geografija, stvaranja istorije i konstituisanja društva. Stoga tvrdnja da u savremenom kontekstu konsekvence od nas skriva prostor a ne vreme, istovremeno predstavlja implicitno priznanje da je istorija do sada bila prihvatana kao privilegovani način kritičkog istraživanja i diskursa, i argument da ta privilegovana pozicija, utoliko sto je blokirala uviđanje kritičkog značaja prostornosti društvenog života, više nije primerena. To što se osporava je dominacija istoricizma u kritičkoj misli, a ne važnost istorije. Skoro preokrećući Milsovu sociološku imaginaciju naglavce, Berger zapaža da je svaki savremeni narativ koji ignoriše važnost prostorne dimenzije nepotpun i da stiče pojednostavljeni karakter bajke. Tako nas Berger, pridruživši se Fukou, usmerava ka važnom i nužnom restrukturisanju kritičke socijalne misli, ka rekonponovanju koje nas osposobljava da jasnije vidimo dugo skrivanu instrumentalnost humanih geografija, a posebno sveobuhvatnu, sputavajuću specijalizaciju društvenog života povezanu s istorijskim razvojem kapitalizma. Fukoa je njegov put prvenstveno vodio u mikro prostore moći, discipline i nadziranja, u tamnicu, azil, ljudsko telo. Bergerov put i dalje otvara nove načine posmatranja umetnosti i estetike, portreta i pejzaža, slikara i seljaka, u prošlosti (nekad) i sadaš-

njosti (ovde). Da bi se ta prostorna polja analize kristalizovala i proširila, i da bi se postmoderna kritička humana geografija još snažnije i eksplicitnije primenila na instrumentalno prostiranje kapitalizma, u istorijski narativ se mora ući na nekom drugom mestu i na drukčiji način.

Dekonstrukcija i rekonstituisanje modernosti

U knjizi *Sve što je čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim: Iskustvo modernosti* (1982), Maršal Berman istražuje mnogostruke rekonfiguracije društvenog života koje karakterišu istorijsku geografiju kapitalizma tokom poslednjih četiri stotine godina. U središtu njegovog interpretativnog vidokruga nalazi se jedna instruktivna periodizacija raznih koncepata modernosti, od formativnog šesnaestovekovnog sukoba između »Starih« i »Modernih«, do savremenih debata koje najavljuju još jednu konceptualnu i socijalnu rekonfiguraciju, još jedno promišljanje pitanja šta znači biti moderan. U tom ulančavanju modernitetâ leži istorija istoricizma koja sada može početi da se piše iz perspektive postmoderne geografije.

Berman uopšteno definiše modernost kao »način životnog iskustva«, kao kolektivno iskustvo posebnog osećanja »sámoga sebe i drugih«, iskustvo »životnih mogućnosti i ugroženosti«. U toj definiciji posebno mesto se daje načinima na koje promišljamo i doživljavamo vreme i prostor, istoriju i geografiju, nizanje i jednovremenost, događaj i mesto, neposredni period i okruženje u kojem živimo. Modernost se, dakle, sastoji i od konteksta i od skupa okolnosti. Ona se može razumeti kao specifičnost življenja, bivanja u svetu, u posebnom vremenu i prostoru; kao životni, individualni i kolektivni, osećaj savremenosti. Kao takvo, iskustvo modernosti obuhvata široku mrežu osećanja koja reflektuje specifična i promenljiva značenja tri najosnovnije i najformativnije dimenzije ljudske egzistencije: prostora, vremena i bivanja. Tu leži njena posebna upotrebljivost kao sredstva za novo situiranje debata o istoriji i geografiji u kritičkoj socijalnoj teoriji, i za definisanje konteksta i uslova postmodernosti.

Kao što prostor, vreme i materija razgraničavaju i obuhvataju suštinske odlike fizičkog sveta, tako se i prostornost, temporalnost i društveno biće mogu videti kao apstraktne dimenzije koje skupa sačinjavaju sva lica ljudske egzistencije. Konkretnije i specifičnije rečeno, svaka od tih apstraktnih egzistencijalnih dimenzija nastaje kao društveni konstrukt koji oblikuje empirijsku stvarnost i istovremeno biva njome oblikovan. Tako prostorni poredak ljudske egzistencije proističe iz (društvene) proizvodnje prostora, konstrukcije humanih geografija koje i reflektuju i oblikuju bivanje u svetu. Slično tome, temporalni poredak se konkretizuje u stvaranju istorije, istovremeno sputanom i sputavajućem u jednoj stalnoj dijalektici koja duže od jednog veka predstavlja glavni ontološki problem marksizma. Da bi se upotpunila nužna egzistencijalna trijada, društveni poredak bivanja-u-svetu može se videti kao zavisano od konstitucije društva, produkcije i reprodukcije društvenih odnosa, institucija i praksi. Način na koji se ta ontološka povezanost prostora–vremena–bivstvovanja konceptualno specifikuje i način na koji dobija posebno značenje u objašnjavanju konkretnih događaja i pojava, predstavlja generativni izvor čitave socijalne teorije, kritičke ili ma koje druge. On nam obezbeđuje jasan motiv kroz koji možemo da posmatramo međusobnu igru istorije, geografije i modernosti.

Sukcesija modernosti, modernizacije i modernizma

U iskustvu modernosti, ontološko jezgro socijalne teorije postaje specifično i konkretno komponovano u stalno promenljivoj »kulturi vremena i prostora«, da pozajmimo pogodan izraz koji koristi Stiven Kern (1983) da bi opisao duboku rekonfiguraciju modernosti koja se dogodila tokom prethodnog *fin de siècle*.

Negde od 1880, sve do izbijanja Prvog svetskog rata, serija sveobuhvatnih promena u tehnologiji i kulturi stvorila je izrazito nove načine promišljanja i doživljavanja vremena i prostora. Tehnološke inovacije, uključujući telefon, bežični tele-

graf, rendgenske zrake, film, bicikl, automobil i avion, stvorile su materijalni temelj za tu reorijentaciju; nezavisni kulturni događaji kao što su roman toka svesti, psihoanaliza, kubizam i teorija relativnosti, direktno su oblikovali svest. Ishod je bio transformacija svih dimenzija života i mišljenja. (1983, 1-2)

Tokom tog produženog *fin de siècle*, od poraza Pariske komune do događaja koji će dovesti do Ruske revolucije (da uzmemo nešto drugačije prekretnice), svet se dramatično promenio. Industrijski kapitalizam je preživeo prognozirano smrt kroz radikalno društveno i prostorno restrukturisanje koje je i intenziviralo (ili produbilo, kao u rastu korporativnih monopola) i ekstenziviralo (ili proširilo, kao u globalnoj ekspanziji imperijalizma) njegove konačne produkcijske odnose i podelu rada. Uspon te nove političke ekonomije kapitalizma pratila je promenjena kultura vremena i prostora, jedna restrukturisana istorijska geografija formirana od razbijenih ostataka starog poretka i ispunjena ambicioznim novim vizijama i projektima za budućnost, dok se sama priroda i iskustvo modernosti – ono što je značilo biti moderan – značajno rekonstituisala. Slično rekonstituisanje dogodilo se i u vladajućim formama socijalne teorije, podjednako osetljivim na promenjenu prirodu kapitalističke modernosti. Ali, pre nego što se okrenemo tom restrukturisanju socijalne teorije, treba još nešto da izvučemo iz Bermanove konceptualizacije modernosti i prepoznavanja paralelizma između prošlog i sadašnjeg *fin de siècle*.

Kao što su mnogi počeli da uviđaju, oba *fin de siècle* perioda odjekuju sličnim transformativnim, ali ne nužno i revolucionarnim, društveno-prostornim procesima. Kao što se dogodilo pre otprilike jednog veka, i danas postoji jedna složena i konfliktima ispunjena dijalektika koja se razvija između nužne društveno-ekonomske modernizacije podstaknute sistemskim krizama koje pogađaju savremena kapitalistička društva, i odgovarajućeg kulturnog i političkog modernizma čiji je cilj da pronikne u smisao materijalnih promena koje se odvijaju u svetu i preuzme kontrolu nad njihovim budućim kretanjem. Modernizacija i modernizam međusobno deluju u

tim uslovima intenzivirane krize i restrukturisanja da stvore promenljivi i konfliktni socijalni kontekst u kojem sve izgleda kao da je »ispunjeno sopstvenim suprotnostima«, u kojem sve ono za šta se mislilo da je čvrsto i solidno »odlazi u dim«, prema opisu koji Berman posuđuje od Marksa i predstavlja kao suštinsku odliku životnog iskustva modernosti-u-tranziciji.

Modernizacija se može direktno povezati s mnogim i različitim »objektivnim« procesima strukturalnog menjanja koji se vezuju za sposobnost kapitalizma da se razvija i opstaje, da uspešno reprodukuje svoje temeljne društvene odnose proizvodnje i specifične podele rada, uprkos endogenim tendencijama ka onesposobljavajućoj krizi. Ta definišuća povezanost modernizacije i opstanka kapitalizma je krucijalna, jer analitičari modernosti suviše često izvlače društvenu promenu iz njenog društvenog izvora u načinu proizvodnje da bi istoriju »inscenirali« u idealizovanim evolucionim modelima. Iz te perspektive, promena se tek tako »događa« u vojničkom maršu modernosti koja zamenjuje tradiciju, u mehaničkoj teleologiji progresa. Modernizacija nije u potpunosti proizvod neke determinišuće unutrašnje logike kapitalizma, ali ona nije ni obeskorjenjena i neizbežna idealizacija istorije.

Kako je ja ovde posmatram, modernizacija je kontinuirani proces društvenog restrukturisanja koji se periodično ubrzava da proizvede značajnu rekonpoziciju prostora–vremena–bivstvovanja u njihovim konkretnim formama, promenu u prirodi i iskustvu modernosti koja proizlazi prvenstveno iz istorijske i geografske dinamike načina proizvodnje. Tokom poslednja četiri stoleća ta dinamika je bila dominantno kapitalistička, kao što je u tom periodu to bila i sama priroda i iskustvo modernosti. Poput svih društvenih procesa, modernizacija se neravnomerno razvijala u vremenu i prostoru i samim tim upisala sasvim različite istorijske geografije u različitim regionalnim društvenim formacijama. Ali ponekad, u stalno akumulirajućoj prošlosti, postajala je sistematski sinhrona, jednovremeno utičući na sva dominantno kapitalistička društva. Ta sinhronizacija prekidala je istorijsku geografiju kapitalizma bar od ranog devetnaestog veka jednim sve prepoznatljivijim makro-ritmom, u ravnomernim periodima

društvenih kriza i restrukturisanja čije ukupne posledice tek sada počinjemo da razumemo.

Možda se najraniji od tih dugih perioda »globalne« krize i restrukturisanja protezao kroz ono što je Hobsbaum nazvao »dobom revolucije« i vrhunac dostigao u burnim godinama između 1830. i 1848–51. Naredne decenije su bile vreme eksplozivne kapitalističke ekspanzije u industrijskoj proizvodnji, urbanom razvoju i međunarodnoj trgovini, procvata klasičnog, kompetitivnog, preduzetničkog režima akumulacije kapitala i društvene regulacije. Međutim, tokom poslednje tri decenije devetnaestog veka, bum se za tada najrazvijenije kapitalističke zemlje u velikoj meri pretvorio u propast kada je Dugačka depresija, kako je bila nazvana, naglasila potrebu za još jednim nužnim restrukturisanjem i modernizacijom, novim »fiksom« za kapitalizam, večnog zavisnika krize.

Ista toboganska sukcesija krizom izazvanog restrukturisanja koje vodi u ekspanzivni bum, a zatim ponovo u krizu i restrukturisanje, obeležila je prvu polovinu dvadesetog veka, s Velikom depresijom koja je kao eho ponovila konfliktne, opšte-sistemske padove prošlosti i inicirala tranziciju iz jednog specifičnog režima akumulacije u drugi. I kao što postaje sve očiglednije, druga polovina dvadesetog veka sledi sličnu opštu putanju, s dužim periodom ekspanzije posle Drugog svetskog rata i još uvek tekućom, krizama ispunjenom erom pokušaja modernizacije i restrukturisanja koja nas vodi ka sledećem *fin de siècle*. Ritam je postojan i moglo bi se reći da markira vreme kroz bar četiri metamorfičke modernizacije kapitalizma, od 1830-ih do danas.

Najrigoroznije i najsugestivnije analize tog krizom prožetog makro-ritma u istorijskoj geografiji kapitalizma izveo je Ernest Mandel (1976, 1978, 1980). Mandel je posebno uverljiv u povezivanju periodičnosti intenzivne modernizacije i serija geografskih restrukturisanja na sličan način obeleženih pokušajima obnavljanja povoljnih uslova za profitabilnu kapitalističku akumulaciju i kontrolu radne snage. Ta mandelovska periodizacija/regionalizacija procesa modernizacije igra važnu ulogu u razvoju i interpretaciji postmodernih geografija.

Berman takođe detaljno opisuje karakteristične odlike koje oblikuju te periodično intenzifikovane modernizacije. On nudi sledeću listu materijalnih sila koje doprinose restrukturisanju iskustva modernosti kao kolektivnog osećanja »opasnosti i mogućnosti« savremenosti:

industrijalizacija proizvodnje koja naučno znanje transformiše u tehnologiju, stvara nove životne sredine i razara stare, ubrzava celokupan tempo života, generiše nove forme korporativne moći i klasne borbe;

ogromni demografski poremećaji koji milione ljudi čupaju iz njihovih vekovnih prebivališta i bacaju preko pola sveta u nove živote;

brz i često kataklizmatičan urbani rast;

sistemi masovne komunikacije koji se dinamično razvijaju i obuhvataju i povezuju najrazličitije ljude i društva;

sve moćnije nacionalne države birokratski strukturisane i birokratski kontrolisane, koje neprekidno teže širenju svojih moći;

masovni društveni pokreti ljudi i naroda koji osporavaju svoje političke i ekonomske vladare u težnji da steknu kontrolu nad svojim životom;

konačno, noseći i usmeravajući sve te ljude i institucije, kapitalističko svetsko tržište koje se stalno širi i drastično fluktuiraju. (Berman, 1986, 16)

Ovaj zastrašujući katalog upečatljivo slika destruktivnu kreativnost tako usko povezanu i s modernizacijom i s opstankom kapitalizma tokom prethodna dva stoleća. On se, s varijacijama, ponavlja i danas.

Restrukturisanje i modernizacija prekidaju ne samo konkretnu istoriju i geografiju kapitalističkog razvoja, već

obeležavaju i promenljivi kurs kritičke društvene teorije. Da bismo uspostavili tu vezu između političke ekonomije empirijskog sveta i sveta teorije, vratićemo se Bermanovoj konceptualizaciji modernizma. U najopštijem smislu, modernizam je kulturni, ideološki i reflektivni odgovor na modernizaciju, a ja bih dodao i odgovor formiranja teorija. On obuhvata jedan heterogeni niz subjektivnih vizija i strateških akcionih programa u umetnosti, književnosti, nauci, filozofiji i političkoj praksi koji se oslobađaju dezintegracijom nasleđenog, etabliranog poretka i svešću o projektovanim mogućnostima i opasnostima restrukturisanog savremenog momenta, odnosno, spleta okolnosti. U suštini, modernizam je »reaktivna formacija«, kombinovani društveni pokret mobilisan da se suoči s izazovnim pitanjem o tome šta sada da se radi, pošto se kontekst savremenosti bitno promenio. On je, dakle, kulturna, programatska i kontekstualizovana svest modernosti.

Svaka era ubrzane modernizacije je plodan rasadnik snažnih novih modernizama koji niču u skoro svim područjima diskursa i kreativnosti. Za ovaj narativ posebno su zanimljiva dva »moderna pokreta« koji su se pojavili na prekretnici devetnaestog i dvadesetog veka i definisali odvojene i suprotstavljene oblasti kritičke socijalne teorije, jedan utemeljen u marksističkoj tradiciji, a drugi u više naturalističkoj i pozitivističkoj socijalnoj nauci. Poput drugih modernih pokreta u doba *fin de siècle*, oni su iznikli kao buntovnički kreativni avangardni pokreti koji su sopstvene nasleđene ortodoksije osporili novim osećanjem za ono što treba da se radi. Tradicionalistima tog vremena, okovanim u stare strukture i ograničenja modernosti, ti avangardni pokreti su izgledali kao stanovnici nekog drugog sveta, neke alternativne modernosti, nekog »postmodernog« identiteta u smislu da se on više nije mogao uklopiti u nasleđene i etablirane tradicije.

Lenjinistički marksizam bio je jedan od najuspešnijih modernih pokreta na prekretnici vekova, i predstavljao je okrepljujuće i avangardno restrukturisanje istorijskog materijalizma/naučnog socijalizma, kako u teoriji tako i u praksi: modernizovani marksizam koji je značajno promenio svet. Zajedno s mnogim drugim uspešnim modernim pokretima,

marksizam–lenjinizam je konsolidovao svoje pobjede u onom delu svetu koji je najviše i promenio. On je toliko ojačao da je mogao da prebrodi veliku ekonomsku krizu sredine veka i Drugi svetski rat, a u drugu polovinu dvadesetog veka je ušao tako snažno ušančen da se više nije mogao opisati kao avangarda. Novo je postalo staro, avangarda je postala stara garda: hegemonika, rigidna, etablirana.

Taj istorijski proces okoštavanja u centru dvadesetovekovnog marksizma pocepao je pokret i geografski i u pogledu pristupa teoriji i praksi. Konzervativni i istrajno pragmatični »Istočni« mejnstrim prepustio je teorijsku kritiku onome što će biti nazvano Zapadnim marksizmom, dovoljno udaljenim od centralnih ortodoksija marksizma–lenjinizma da bi bio uočljiv, ali ipak previše bliskim da bi i sâm predstavljao neki autonomni moderni pokret.³ Upravo iz te »periferne« struje Zapadnog marksizma najzad će proisteći reafirmacija prostora i kritika istoricizma.

Delom kao reakcija na restrukturisanje marksizma došlo je do konsolidacije Zapadnih, Modernih, ili, s marksističkog stanovišta, buržoaskih socijalnih nauka, do jedne mnogo usitnjenije i fragmentizovanije podele rada od one koja je nastala iz modernizacije marksističke tradicije. Uprkos tome, bilo je i nekih uočljivih sličnosti. Obe struje su nastale iz intelektualnih, političkih i institucionalnih borbi koje su se razvile krajem devetnaestog veka kao suprotstavljene reinterpretacije pitanja kako na najbolji način teoretizovati i izazvati progresivne promene u modernom društvenom poretku (baš kao što su Marks i Kant pokušali da urade u odgovoru na kraj jedne ranije epohe revolucije, posle prve systemske modernizacije kapitalizma). Socijalne nauke su takođe razvile i jednu unutrašnju poddelu između sve ortodoksnije i hegemonikije centralne tradicije, pretežno zasnovane na instrumentalnom i sve naglašenije pozitivističkom prisvajanju prirodno-naučnih metoda u socijalnoj analizi i teoretizaciji, i skupa kritičkih varijanti koje su se uporno suprotstavljale disciplinarnom okoštavanju, fragmentizovanju i scijentizmu. Ta kritička socijalna nauka delila je sa Zapadnim marksizmom još dve odlike: emancipatorski interes za moć ljudske

svesti i društvene volje da se razbiju sva spoljašnja ograničenja, i kritičko upisivanje te društvene moći, i potencijalno revolucionarnog subjektiviteta u »stvaranju istorije«, u istorijske načine objašnjenja i tumačenja, konfrontacije i kritike.⁴

Tako je *fin de siècle* doneo jednu rekonponovanu kulturu vremena i prostora, i rascepljenu kritičku socijalnu teoriju koja je, u obe najvažnije varijante, bila prožeta snažnom istorijskom imaginacijom. Međutim, naše akumulirane istorije teorijske svesti ne govore nam da su modernizmi koji su slavili tu istorijsku imaginaciju istovremeno izazvali u kritičkoj socijalnoj misli i diskursu sve jače potiskivanje i rasipanje geografske imaginacije, praktično poništavanje prostora vremenom. Sa svoje strane, prećutni trijumf historicizma snažno je tokom poslednjih dve stotine godina obeležio zapadnu intelektualnu istoriju.

Podređenost prostora u socijalnoj teoriji: 1880–1920

Tokom poslednjih decenija devetnaestog i prvih decenija dvadesetog veka nastali su izrazito drukčija kultura i svest o prostoru, vremenu i modernosti. Iako možda stvarno životno iskustvo nije izazvalo takvu logičku hijerarhizaciju, činilo se da istorijska imaginacija, na svim nivoima filozofskog i teorijskog diskursa, od ontologije i epistemologije do objašnjenja empirijskih događaja i tumačenja specifičnih društvenih praksi, odlučno zatire osetljivost prema kritičkom značaju humanih geografija. Na kraju ovog perioda, nadmoć historicizma teorijske svesti dosegla je takve proporcije da se generacijama zapadnih marksista i kritičkih socijalnih naučnika i sama mogućnost kritičke humane geografije činila neshvatljivom, ako ne i besmisleno anahronom.

Kao posledica tih događaja, disciplina Moderne geografije, koja se takođe oblikovala krajem devetnaestog veka, bila je istisnuta s kompetitivnog poprišta konstruisanja teorija. Ostalo je još nekoliko usamljenih glasova, ali nekada mnogo značajnija uloga geografske analize i objašnjenja bila je svedena na puko opisivanje dekora u kojem su pravi društveni akteri bili zaokupljeni stvaranjem istorije. Tako je socijalno

teoretizovanje palo pod vlast uskog i pojednostavljenog istorijskog materijalizma, lišenog svojih geografski osetljivijih varijanti (kakve su utopijski i anarhistički socijalizam Furijeja (Fourier), Prudona (Proudhon), Kropotkina (Kropotkin) i Bakunjinina (Bakunin), kao i pragmatični teritorijalizam socijaldemokratije); i grupe odeljenih i razvrstanih socijalnih nauka, od kojih je svaka postajala sve više pozitivistička, instrumentalna (u smislu služenja unapređenju kapitalizma, a ne njegovom transformisanju), i, s retkim izuzecima, sve manje zainteresovana za formativnu prostornost društvenog života kao paradigmu kritičke analize.

Bar u jednoj od disciplinarnih ortodoksija koje su se konsolidovale u ovom periodu, neoklasičnoj ekonomiji Maršala, Pigua (Piguo) i drugih, podređenost prostora je bila tolika da su njeni najuticajniji teoretičari ponosno stvorili viziju jedne depolitizovane ekonomije koja je postojala kao da je čvrsto postavljena na vrh čiode, u nekom fantastičnom svetu praktično bez ikakvih prostornih dimenzija. U neoklasičnoj ekonomiji i drugim varijantama pozitivističke i funkcionalističke socijalne nauke (kao i u nekim verzijama modernog marksizma) stvarna istorija je takođe bila zaustavljena, ali logika vremena u apstraktnom vidu je obrađivana kroz ideje uzročno-posledičnih procesa i sukcesivnih promena, u jednoj komparativnoj statici koja se ukorenila u prirodno-naučnim modelima prethodećih uzroka i posledičnih efekata i potrage za nepovezanim i nezavisnim varijablama. To bismo mogli opisati kao mehanicistički temporalizam pre nego istoricizam teorijskog konstruisanja, ali je i on podjednako težio ukidanju prostornosti.

Izvan tih disciplinarnih ortodoksija, u dve glavne struje kritičke socijalne teorije, uticaj istoricizma je usredsredio tumačenje na temporalnu dinamiku modernizacije i modernizma. U Marksovoj političkoj ekonomiji modernizacija je pre svega konceptualizovana u revolucionarnoj tranziciji iz feudalizma u kapitalizam, najepohalnijem od svih društvenih restrukturisanja u istoriji i momentu koji je definisao spoj modernosti sa specifičnim načinom proizvodnje. Svoje kritičko razumevanje kapitalizma Marks je izvukao iz te tranzicije

i iz dubokog restrukturisanja koje se dogodilo tokom epohe revolucija. Ali, u periodu *fin de siècle* odvijala se još jedna problematična tranzicija koja je, da bi bila teorijski i politički shvaćena, tražila nešto više od Marksovog spisa *Kapital*. U tumačenju tog procesa modernizacije, njegovih opasnosti ali i njegovih novih mogućnosti, odgovarajući na sve veći uspon monopolskog kapitala, korporativne moći i imperijalističke države, dominantna je postala lenjinistička avangarda.

U tekstovima Lenjina, Roze Luksemburg, Buharina, Trockog i Bauera, ključnih predvodnika rane dvadesetovekovne modernizacije marksizma, postojala je snažna osetljivost za geografska pitanja. Iako se nisu u svemu slagali, njihovi radovi u celini obezbedili su snažan temelj za marksističku teoriju geografski (kao i istorijski) neravnomernog razvoja, teoriju koja se oslanjala na geografski najinstruktivniji Marksov koncept, i opsegom i dubinom ga proširila, naime, na koncept sinkretičkog i sinhronog antagonizma između grada i sela, aglomerativnog centra i disperzivne periferije. Ipak, marksizam iz doba *fin de siècle* ostao je čvrsto okovan istoricizmom. Pokretački motor neravnomernog razvoja bio je u suštini istorijski: stvaranje istorije kroz oslobodilačku borbu društvenih klasa. Geografija tog procesa, kada je uopšte konstatovana, shvatana je ili kao spoljašnje ograničenje, ili kao skoro slučajan ishod. Istorija je bila prevashodni varijabilni sadržatelj; geografija, kako je to Marks ranije kazao, tek nešto više od »nepotrebne komplikacije«. Kao i sâm kapitalizam, čini se da je modernu kritiku kapitalizma pokretalo poništavanje prostora vremenom. Te rane teorije imperijalizma kasnije će uskrsnuti da bi pomogle u reafirmisanju prostora u marksističkoj socijalnoj teoriji, više kao čin očajanja nego nadahnuća, uključivanjem jedne od malobrojnih oblasti moderne marksističke misli u kojoj se činilo da geografija nešto znači.

Modernizacija se u kritičkim socijalnim naukama konceptualizovala oko jednog, bar prividno, sličnog istorijskog ritma i racionalizacije, s početkom u izvorima kapitalizma, preko industrijske revolucije do još jedne problematične tranzicije na kraju devetnaestog veka. Rekomponujući neke od

istih izvora koji su nadahnuli Zapadni marksizam, od Kanta i Hegela do sámog Marksa, kritička socijalna nauka je tu potonju tranziciju karakteristično definisala kao presudni i kategorički prelaz s Tradicije na Modernost, sa *Gemeinschaft* na *Gesellschaft*, s mehaničke na organsku solidarnost. Za najvažnije teoretičare, Modernost (sa velikim M) je zaista došla, konačno i zauvek. Ona je, iznad svega, zahtevala da se razume kao dominantna teorijska i politička referentna tačka, u svakom smislu.

Ono što su marksisti videli kao uspon imperijalizma preko internacionalizacije finansijskog kapitala, kritički socijalni naučnici počeli su da tumače kao zakasnelu difuziju razvoja (kao kapitalističke modernosti) u nerazvijene, tradicionalne, još uvek nepotpuno modernizovane delove sveta. I ovde je primarna bila evrocentrična vizija koja je modernizaciju svugde spajala s istorijskom dinamikom evropskog industrijskog kapitalizma, s onim što je Fuko nazvao »hlađenjem koje pretilo svetlu«. Ali, dok je marksistička teoretizacija istorije zadržala jedinstven kritički fokus, socijalna nauka je svoj kritički istoricizam predstavila u više različitih verzija: metodološkom individualizmu Maksa Vebera (Max Webber), sociologiji kolektivne svesti Emila Dirke (Emil Durkheim), neo-kantovskom skepticizmu Georga Zimela (Georg Simmel), intencionalnoj fenomenologiji Edmunda Huserla (Edmund Husserl). U svim tim pristupima izvesna pažnja je poklonjena humanoj geografiji i geografski neravnomernom razvoju društva, ali ta geografija modernosti je ostala suštinski sporedna, puki refleks društvene modernizacije.

Dok su se dve struje kritičke socijalne teorije nadmetale oko adekvatne interpretacije istorije, osnovni moderni pokreti marksizma-lenjinizma i pozitivističkog Socijalnog scijentizma angažovali su se, mnogo pragmatičnije, na njenom menjanju. I jedan i drugi su se objedinili oko različitih odgovora na restrukturisanje kapitalizma iz doba *fin de siècle*, stvarajući hegemonске programe društvenog progresa koji će oblikovati političku kulturu sveta tokom čitavog dvadesetog veka. Moderni marksistički pokret za svoju bazu je uzeo revolucionarnu socijalističku strategiju avangardnog delovanja i

kontrolisane teritorijalnosti klasne borbe, strategiju koja će, u pravom trenutku, biti uspešno osnažena događajima u Rusiji. Isto toliko instrumentalna i oportunistička socijalna nauka posvetila se mogućnostima naučno planirane reforme prvenstveno pod pokroviteljstvom liberalne kapitalističke države, vidljive poluge socijalnog usmeravanja koja će, takođe, skoro odmah biti osnažena uspešnim reformama liberalizma u »progresivnoj eri« i, nešto dvosmislenije, u liberalnom socijalizmu povezanom s usponom evropskih socijaldemokratija. Oba ta savremena moderna pokreta biće potresani krizom i sumnjama u okviru svojih odvojenih sfera uticaja tokom Velike depresije i Drugog svetskog rata, ali će u šestu deceniju ući obnovljeni, restrukturisani i još skloniji antagonizmu i hegemoniji.

Ključni argument koji želim da utvrdim u ovom nesumnjivo uopštenom i sveobuhvatnom opisu modernizacije i modernizma je sledeći: ne samo da je prostor u kritičkoj socijalnoj teoriji bio podređen, već je i instrumentalnost prostora sve više nestajala iz vidokruga političkog i praktičnog diskursa. Tokom produženog *fin de siècle*, politika i ideologija ugrađene u društvenu konstrukciju humanih geografija i presudno važna uloga koju je manipulisanje tim geografijama igralo u restrukturisanju kapitalizma krajem devetnaestog i njegovoj ekspanziji početkom dvadesetog veka, postale su ili nevidljive ili potpuno mistifikovane, na levljici, desnici i u centru.

Skriven unutar modernosti koja se uobličavala nalazio se jedan snažan »prostorni škripac«. Na svim nivoima života, od globalnog do lokalnog, prostorna organizacija društva je prolazila kroz restrukturisanje da bi zadovoljila urgentne zahteve kapitalizma u krizi – da otvori nove mogućnosti stvaranja super-profita, da pronade nove načine održavanja društvene kontrole, da stimuliše rast proizvodnje i potrošnje. To nije bio neki iznenađan događaj, i ne treba ga videti kao zaverenički, do kraja uspešan ili potpuno neopažen od onih koji su ga iskusili. Mnogi avangardni pokreti u doba *fin de siècle* – u poeziji i slikarstvu, u pisanju romana i književnoj kritici, u arhitekturi i onome što je tada predstavljalo progre-

sivno urbano i regionalno planiranje – oštroumno su naslutili instrumentalnost prostora i disciplinujuće efekte promjenjene geografije kapitalizma. Ali, u okviru konsolidujućih i kodifikujućih oblasti socijalne nauke i naučnog socijalizma, tvrdokorni istoricizam je i dalje potiskivao tu skrivenu spacijalizaciju, ostavivši je skoro potpuno van vidokruga kritičkog istraživanja za sledećih pedeset godina.

Na pitanje zašto se to dogodilo nije lako odgovoriti, a kako se to dogodilo se tek sada otkriva i detaljnije istražuje. Deo priče o potiskivanju prostora u socijalnoj teoriji ranog dvadesetog veka verovatno je povezan s eksplicitnim teorijskim odbacivanjem ambijentalne kauzalnosti i svih fizičkih ili spoljašnjih objašnjenja društvenih procesa i formiranja ljudske svesti. Društvo i istorija su bili odvojeni od prirode i naivno određenih ambijenata da bi im bila dodeljena, moglo bi se reći, relativna nezavisnost društvenog od prostornog. Sprečena da proizvodnju prostora vidi kao društveni proces zasnovan na istoj problematici kao i stvaranje istorije, kritička socijalna teorija je bila sklona projektovanju humane geografije na fizičku pozadinu društva, i time omogućila da se njeni snažni strukturni efekti izbace zajedno s prljavom vodom odbačenog ambijentalnog determinizma.

Drugi deo te priče povezan je s modernističkim političkim strategijama tog vremena. Tu je geografija dobila još jedno redukcionističko tumačenje i bila odbačena, ne kao spoljašnji ambijent već kao kognitivna intuicija. Oni, na primer, koji su težili propasti kapitalizma obično su u prostornoj svesti i identitetu – u lokalizmu, regionalizmu ili nacionalizmu – videli opasnu kočnicu usponu ujedinjenog svetskog proletarijata, lažnu svest inherentno neprijateljsku prema revolucionarnoj subjektivnosti i objektivnom istorijskom projektu radničke klase. Samo je jedna forma teritorijalne svesti bila prihvatljiva – vernost socijalističkoj državi čim ona nastane, ali čak se i to smatralo samo privremenom strateškom pogodnošću. Oni koji su tražili reformska rešenja za probleme kapitalizma takođe su bili uznemireni lokalizmima i regionalizmima koji bi svojim nestrpljenjem mogli da ugroze očekivanu širokogrudu moć kapitalističke države i instru-

mentalne socijalne nauke. A tu je bila i dodatna pretnja teritorijalnih nacionalizama koji su slamali okove imperije i prekitali dotok profita presudnog za »metropolitanske« reforme. I ovde je negovana i očekivana samo jedna forma teritorijalne lojalnosti (nacionalnoj državi), ali nacionalni patriotizam i građanski status obično su se iskazivali u kulturnom, a ne geografskom identitetu i ideologiji, što je još jedan primer inherentno prostornog definisanog kao nešto drugo. Da je i sama država bila društveno proizveden prostor aktivno angažovan u reprodukovanju specifične društvene spacijalizacije, to se retko uviđalo, i ostalo je upadljivo odsutno u kritičkim socijalističkim i kapitalističkim teorijama države i politike.

Involucija Moderne geografije

S dolaskom treće decenije dvadesetog veka, odvojenost Moderne geografije i geografa od proizvodnje socijalne teorije bila je skoro potpuna. Tokom većeg dela sledećih pedeset godina, geografsko mišljenje se učaurilo u sebe i izbrisalo čak i sećanje na ranije dodire s glavnim tokovima socijalnog teoretizovanja. Iz te daleke prošlosti stvarno živ ostao je samo duh Imanuela Kanta, a njegova povlašćena utvara je iskorišćena da geografiju, kao akademsku disciplinu, odvede u jos dublju izolaciju. Uostalom, ko bi bolje uvio Modernu geografiju u toplu čauru intelektualnog legitimiteta od najvećeg filozofa proteklih vekova koji je tvrdio da je i geograf?⁵

Geografija se u okviru moderne akademske podele rada smestila u poziciju koja ju je odvajala (i racionalizovala njenu odvojenost) od specijalističkih i temeljnih disciplina prirodnih i humanističkih nauka (iz kojih, kako se smatralo, nastaje teorija), ali i od istorije, svog navodno ravnopravnog partnera u popunjavanju, kako je to Kant rekao, »čitavog opsega naše percepcije«. Geografija i istorija su bile način mišljenja, subjektivne sheme koje su koordinisale i integrisale sve čulne fenomene. Ali, s dolaskom treće decenije, stavljanje fenomena u temporalni niz (Kantovo *nacheinander*) postalo je za socijalne teoretičare svih boja mnogo značajnije i informativnije od

njihovog naporednog postavljanja u prostor (Kantovo *nebeneinander*). Istorija i istoričari preuzeli su krucijalnu interpretativnu ulogu u modernoj socijalnoj teoriji: integrativnu i inter-disciplinarnu odgovornost za proučavanje razvoja i promena, modernosti i modernizacije, iskazanu u biografiji pojedinaca, objašnjenju posebnih (istorijskih) događaja, ili burnim transformacijama društvenih sistema. Istoričar kao društveni kritičar i posmatrač i istorija kao privilegovana interpretativna perspektiva postali su bliski i prihvaćeni i u akademskim i u popularnim krugovima. Kao kontrast tome, geografiji i geografima preostali su samo detaljni opisi posledica, ono što su hroničari te discipline nazvali »prostornom diferencijacijom fenomena« (Hartshorne, 1939, 1959).

Sredinom veka, izuzetno teorijsko pasiviziranje humane geografije značilo je pad u disciplinarnu involuciju. Malobrojni geografi su tu i tamo davali svoj individualni doprinos teorijskim debatama vođenim u društvenim naukama i naučnom socijalizmu, uglavnom se oslanjajući na trajni značaj fizičke geografije i povremena pozivanja istoričara na ograničena ambijentalna objašnjenja istorijskih događaja. Ali, disciplina se kao celina okrenula u sebe, uzdržavajući se od velikih teorijskih debata kao da je oko nje podignut neki visoki zid.

Sa svojim kantovskim *cogito* mumificiranim u neokantovskom historicizmu, Moderna geografija se svela na puku akumulaciju, klasifikaciju i teorijski neangažovanu reprezentaciju faktografskog materijala u opisivanju teritorijalne diferencijacije zemljine površine – na proučavanje posledica, konačnih proizvoda dinamičnih procesa koje su drugi mnogo bolje razumeli. Tako je i geografija tretirala prostor kao područje mrtvog, fiksiranog, nedijalektičkog, nepokretnog – kao svet pasivnosti i premeravanja, a ne delanja i značenja. Precizni paketi takvih geografskih podataka i dalje su bili od koristi državi, i na zapadu i na istoku, za vojnu špijunažu, ekonomsko planiranje i imperijalnu administraciju. Te tri arene, špijunaže, planiranja i administracije, definisale su »primenjenu« geografiju skoro po automatizmu i zacementirale poseban odnos s državom koji je verovatno nastao još u

periodu imperijalističkih istraživanja. Većina najuglednijih geografa iz sredine veka u Sjedinjenim Američkim Državama bila je na ovaj ili onaj način povezana sa obaveštajnim aktivnostima, posebno kroz 'Office of Strategic Services', preteču CIA, a u 'State Department' i dalje postoji kancelarija »Geografa«, kao priznanje za odanu i disciplinovanu službu. Radikalni francuski geograf Iv Lakost, jedan od onih koji je intervjuisao Mišela Fukoa o geografiji, svoju knjigu o toj temi je bez ikakvog preterivanja naslovio kao *La Géographie: ça sert, d'abord, à faire la guerre* /*Geografija: to, pre svega, služi vode-nju rata*/ (Lacoste, 1976).

S obzirom na takvu povezanost s državom, ne iznenađuje što je pod-disciplina političke geografije generisala najaktivnije pokušaje teoretizacije. Ideja ser Holforda Mekindera o evroazijskom »centralnom području« kao »geografskom stožeru istorije« (1904), i njegovo aktivno učešće u novom crtanju evropske mape posle Prvog svetskog rata (v. Mackinder, 1919), uspostavilo je i legitimisalo geopolitiku kao primarni praktični i teorijski fokus humane geografije. To usmerenje će potrajati tokom međuratnih godina, bar dok aberantna epizoda nemačke *Geopolitik* nije primorala nefašističke geografe da dvaput razmisle pre nego što previše zađu u oblasti izgradnje političke teorije. Ponovo opečenih prstiju, humana geografija se povukla u mirnije vode pukog opisivanja, dok je politička geografija postala ono što su neki nazvali mrtvajom discipline.

Vraćeno u svoju neokantovsku čauru, objašnjenje humanih geografija je poprimilo nekoliko različitih formi. Jedna je naglašavala staru ambijentalnu tradiciju »čovjek/zemlja« i u vidljivoj pejzažu tražila veze između fizičke i humane geografije, bilo preko uticaja okoline na ponašanje i kulturu, bilo kroz »ulogu čoveka u menjanju lica zemlje« (Thomas, 1956). Druga se koncentrisala na lokacione sheme fenomena, tematski organizovane prema već utvrđenoj klasifikaciji moderne socijalne nauke. Time su definisane specijalizovane oblasti ekonomske, političke, socijalne, kulturne, i mnogo kasnije, bihejvioralne ili psihološke geografije, ali, mogli bismo dodati, ne i geografije zasnovane na političkoj ekonomiji. Treći

pristup se usmerio na sintetizovanje svega vidljivog kroz opštu i tipično enciklopedijsku regionalizaciju fenomena, pristup koji je većina geografa tog perioda smatrala pravom suštinom discipline. Najzad, istorijska geografija je slobodno krstarila kroz sva tri pomenuta pristupa trasirajući humane geografije prošlosti kao temporalno nizanje prostornih diferencijacija, uživajući u intelektualnoj legitimaciji i moći istorijske imaginacije. Karakteristično za svaku od tih formi geografske analize, od najobičnije empirijske do najoštroumnije istorijske, bilo je objašnjenje geografije geografijom, geografska analiza okrenuta u sebe, opis povezanih efekata izvedenih iz procesa čija je dublja teoretizacija ostavljena drugima.

Kako se ta involucija odvijala, tako su glavne struje zapadnog marksizma i kritičke socijalne nauke gubile dodir s geografskom imaginacijom. Bilo je nekoliko malih džepova provokativne geografske analize i teorije koji su opstali kroz taj period prepuštanja prostora: u evolucionističkoj urbanoj ekologiji Čikaške škole; doktrinama urbanog i regionalnog planiranja koje su se konsolidovale u međuratnim godinama (v. Friedmann & Weaver, 1979); regionalnoj historiografiji i pažnji prema ekološkim detaljima francuske škole *Anala* koja je nastavila tradicije Vidala de la Blaša (Vidal de la Blache); među izvesnim američkim i britanskim istoričarima koji su i dalje bili inspirisani Frederikom Džeksonom Tarnerom (Frederic Jackson Turner) i drugim teoretičarima granice, ili Marksovim teorijama imperijalizma; u radovima Antonija Gramšija (Anthony Gramsci) o regionalnom pitanju, lokalnim društvenim pokretima i kapitalističkoj državi. Međutim, u najvećem delu, ono što je održavano u životu u tim preostalim džepovima bila je geografska imaginacija u povlačenju produženog *fin de siècle*. Relativno malo novog je bilo dodato posle ranih 1930-ih, a čak i sačuvani ostaci prošlosti bili su ukalupljeni u nadirući i sputavajući istoricizam koji je svoju geografiju gurnuo u pozadinu kritičkog socijalnog diskursa.

Bilo kako bilo, skoro svi ti preostali džepovi i njihov uticaj i značaj nestaće tokom Velike depresije i ratnih godina, tako da su nailaskom 1960-ih njihovi specifično geografski uvidi postali jedva vidljivi. U tom trenutku, s posleratnom

obnovom i ekonomskom ekspanzijom u punom jeku širom razvijenog kapitalističkog i socijalističkog sveta, despacijalizacija socijalne teorije čini se da je bila na vrhuncu. Geografska imaginacija je bila kritički učutkana. Disciplina Moderne geografije je bila teorijski uspavana.

Razotkrivanje prostornog zaokreta Zapadnog marksizma

Do sada je vrlo malo pisano o despacijalizaciji socijalne teorije do sedme decenije dvadesetog veka. Zvukove tišine je teško registrovati. Međutim, radovi Perija Andersona (1976, 1980, 1983) pružaju izvrstan kritički pregled zapadnog marksizma, pregled koji skoro nesvesno beleži gubitak prostorne svesti mejnstrim marksizma posle Ruske revolucije, i istovremeno utire put, opet ne nužno s tom namerom, za razumevanje kako je i zašto relevantna prostornost društvenog života ponovo počela da se otkriva krajem sedme decenije. Kao zaključak ovog poglavlja i uvod u sledeće, upotrebiću Andersonov rad da bih locirao izvor onoga što će na kraju postati živ i produktivan susret zapadnog marksizma i moderne geografije.

Anderson kaže da se između 1918. i 1968. kristalizovala nova »postklasična« marksistička teorija koja je preusmerila istorijsko-materijalističko tumačenje onoga što sam ja nazvao modernošću, modernizacijom i modernizmom. Ta reteoretizacija je bila geografski neravnomerno razvijena, i našla je najplodnije tle u Francuskoj, Italiji i Nemačkoj, u »društvima u kojima je radnički pokret bio dovoljno jak da uputi istinsku pretnju kapitalu« (1983, 15). U Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama takav revolucionarni izazov nije bio vidljiv, dok je na Istoku rigidni staljinistički ekonomizam ostavljao malo mesta za preusmeravanje i reinterpretaciju. Za Andersona, očevi osnivači te kontra-struje bili su Lukač, Korš i Gramši, a na njihovom tragu su usledile modernije figure Sartra i Altisera u Francuskoj, Adorna, Benjamina, Markuzea i drugih ličnosti povezanih sa Frankfurtskom školom u Nemačkoj, i Dela Volpea i Koletija u Italiji.

Taj 'latinizovani' i 'frankfurtizovani' pokret izmenio je institucionalni i intelektualni teren marksističke teorije, ukorenjujući ga čvršće nego ikad ranije na univerzitetskim odeljenjima i u istraživačkim centrima, kao i u obnovljenom interesu za filozofski diskurs, pitanja metode, kritiku buržoaske kulture i teme kao što su umetnost, estetika i ideologija (koje su bile smeštene u klasično zanemarene oblasti kapitalističke nadgradnje). Tradicionalnijim infrastrukturnim temama, povezanim s unutrašnjim mehanizmima radnog procesa, borbama na radnom mestu oko društvenih odnosa proizvodnje, i »zakonima kretanja« kapitalističkog razvoja, poklanjana je relativno manja pažnja. Isto je važno i za konvencionalnije političke (i, dodao bih, geografske) teme, kao što su organizacija svetske ekonomije, struktura kapitalističke države, i smisao i funkcija nacionalnog identiteta, iako su u odnosu na njih čak i klasični teoretičari često bili ravnodušni.

Po Andersonovom mišljenju, marksizam se, preokrećući put koji je prešao Marks, kretao unazad, od ekonomije preko politike do fokusiranja na filozofiju. Filozofsko razumevanje sveta dobilo je prednost nad njegovim menjanjem. Ali, tokom 1970-ih, ta »velika tradicija zapadnog marksizma« se »potrošila« i bila je zamenjena »dručkijim tipom marksističke kulture, prvenstveno okrenute baš onim pitanjima ekonomskog, društvenog ili političkog poretka kojih nije bilo u njenim prethodnicima« (1983, 20). Taj restrukturisani zapadni marksizam promenio je i geografsku lokaciju, premestivši se iz germanske i latinske Evrope u englesko govorno područje. Kao posledica toga, »tradicionalno najzaostaliye zone kapitalističkog sveta, u smislu marksističke kulture, iznenada su u mnogo čemu postale najnaprednije« (Ibid., 24).

Andersonova knjiga *Tragovima istorijskog materijalizma* (1983) predstavlja razmišljanje o njegovim ranijim delima, njegovim uspešnim i ne toliko uspešnim projekcijama sudbine tog restrukturisanog marksizma, njegovog novog interesa za konkretno i njegove recentrirane geografije.⁶ Posle uvodnog, ličnog rezimea naslovljenog »Predviđanje i ishod«, Anderson se vraća i šire obrazlaže prvenstveno francuske debate. u poglavlju »Struktura i subjekt«, koje su, kako tvrdi,

dovele do tekuće krize latinskog marksizma, a zatim daje pregled nemačkog marksizma (fokusiran prvenstveno na Habermasa) da bi razjasnio još komplikovanije debate o promenjenim odnosima između »prirode i istorije« u istoimenom poglavlju. Međutim, skrivena u tim poglavljima nalazi se jedna lateralna priča kojoj se Anderson postepeno približava ali je ne zapaža, jedan novi postmoderni diskurs koji ne teži odbacivanju marksizma kao kritičke teorije, već njegovom otvaranju ka nužnoj i odavno potrebnoj specijalizaciji, ka materijalističkoj interpretaciji prostora koja bi odgovarala njegovom autoritativnom istorijskom materijalizmu.

Ta inicijalna afirmacija postmoderne kritičke humane geografije bila je skoro potpuno ograničena na francusku marksističku tradiciju koja je za prostornu imaginaciju uvek bila otvorenija od svojih anglo-američkih i nemačkih pandana. Sartrova »potraga za metodom« u njegovom sve naglašenije marksističkom egzistencijalizmu i Altiserovo anti-istoricističko novo čitanje Marksa predstavljali su primarne pretekst(ov)e za tu galsku specijalizaciju. Sartrova marksifikovana fenomenološka ontologija predstavljala je hermeneutiku koja se usredsredila na subjektivitet, intencionalnost i svest informisanih aktera angažovanih ne samo na stvaranju istorije, već i na oblikovanju političke kulture svakodnevnog života u modernom kapitalističkom društvu. Nasuprot tome, Altiserov strukturalizam je naglašavao objektivne uslove i društvene snage koji oblikuju utemeljujuću logiku kapitalističkog razvoja i modernizacije. I Sartr i Altiser su doprineli usmeravanju posleratnog francuskog marksizma u dva neskladna toka, razdvojena suprotnim shvatanjima odnosa struktura–subjekt, ali su obojica bili posebno prijemčivi za mogućnost specijalizacije.

Kriza francuskog marksizma koju Anderson sa žaljenjem opisuje kao »pokolj predaka«, bila je kriza izazvana gubitkom iluzija i »razbila« je francuski marksizam na mnoštvo fragmenata, brišući ortodoksije neposredne i dalje prošlosti.⁷ Suočen s tom heterogenošću bez presedana, u kojoj su fragmenti leteli na sve strane (uključujući i konfliktno napuštanje marksizma u celosti), Anderson žali zbog simptomatič-

nog gubitka vere. Sartr će se u svojim poslednjim godinama okrenuti »radikalnom neoanarhizmu«, a Altiser i Pulancas očajničkim lamentacijama o odsustvu teorije politike i države u istorijskom materijalizmu. Opčaravajući (i takođe »neoanarhistični«) Fuko – s Deridom i mnogim drugima – po Andersonovom mišljenju još više će razblažiti i degradirati marksizam, promovišući zaraznu »randomizaciju istorije« i slaveći trijumfalni uspon poststrukturalističke (i, implicitno, postmarksističke) episteme. S veličanstvenom ironijom, međutim, Anderson nalazi jedan značajan izuzetak iz tog »strmoglavog pada« francuskog marksizma:

Nijedna intelektualna promena nikada nije univerzalna. Bar jedan izuzetak, izvanrednog ugleda, izdvaja se iz sveopšteg menjanja pozicija tih godina. Anri Lefevr, najstariji živi predstavnik zapadne marksističke tradicije o kojoj sam govorio, u svojoj osmoj deceniji nije se ni povio ni pokolebao, mirno nastavljaajući da stvara originalna dela na teme koje je levica uglavnom ignorisala. Međutim, cena takve postojanosti bila je relativna izolovanost. (1983, 20)

Lefevr kao da je izvučen iz šešira. U svojim ranijim tekstovima Anderson mu poklanja vrlo malo pažnje, i jedva ga pominje u raspravi o savremenom opadanju francuskog marksizma. Šta je to u Lefevrovim delima bilo od tolikog ugleda, izuzetno istrajno i nepokolebljivo originalno? Mislim da je ta možda najmanje poznata i najnešvaćenija od velikih ličnosti marksizma dvadesetog veka, pre svega i pre svih bila oličje postmoderne kritičke humane geografije, primarni izvor napada na istoricizam i reafirmacije prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji. Njegova istrajnost utrla je put mnoštvu drugih pokušaja specijalizacije, od Sartra, Altisera i Fukoa, do Pulancasa (1978), Gidensa (1979, 1981, 1984), Harvija (1973, 1985a, 1985b), i Džejmsona (1984). On je i danas originalan i izuzetan istorijski i geografski materijalista.

Anderson ne uviđa tu kreativnu rekompoziciju zapadnog marksizma koja se odvijala u velikoj francuskoj dekonstrukciji posle eksplozije na univerzitetu Nanter 1968.

Njegovo tumačenje ključnih figura kakve su Sartr, Althusser i Fuko, olako, kao povlačenje iz politike, odbacuje njihove kreativne, iako ne sasvim uspješne, ontološke bitke s prostornošću egzistencijalnog bivanja, modernosti i vlasti, i uopšte ne vidi anglofonsku marksističku geografiju koju su podstakli Lefevr i drugi francuski marksisti. Uprkos pažljivoj analizi frankofonskih marksističkih tradicija, Anderson je, čini se, i dalje u stupici »istorijski orijentisane marksističke kulture« anglofonskog sveta u kojoj je, po njegovoj tvrdnji, »teorija danas istorija, s ozbiljnošću i strogošću kakvu nikad ranije nije posjedovala; kao što je i istorija podjednako teorija, u svojoj nužnosti, na način koji je ranije tipično izbegavala.« Da je uz istoriju dodao »i geografija«, bio bi apsolutno u pravu.

1. Za izbor vrlo različitih pristupa istoricizmu, videti Popper (1957), Eliade (1959), Löwith (1949), Cohen (1978) i Rorty (1980). Rorti, u *Philosophy and the Mirror of Nature /Filozofija i ogledalo prirode/* (9), iznosi zanimljivo zapažanje da je tradicionalna kartezijansko-kantovska filozofija bila »pokušaj bekstva od istorije... da bi se pronašli neistorijski uslovi svakog mogućeg istorijskog razvoja«. Ključne ličnosti dvadesetovekovne analitičke filozofije koju zastupa Rorti – Vitgenštajn, Džui i Hajdeger – potom se predstavljaju kao restauratori istoricizma. Rorti dodaje: »Poruka ove knjige je takođe istoricistička« (10). Humana geografija, osim kao neki arhaični odsjaj, skoro potpuno iščezava iz ovog modernog ogledala prirode.
2. Navodno strukturalističko »poricanje« istorije izazvalo je skoro ludački napad na njegove glavne zagovornike od strane onih koji su bili najrigidnije nadahnuti emancipatorskim istoricizmom. Međutim, Fuko zapravo kaže da strukturalizam nije anti-istorija, već pokušaj da se istorija sagleda na drukčiji način, kao prostorno-vremenska konfiguracija, jednovremeno i interaktivno sinhronijska i dijahronijska (da upotrebimo konvencionalnu kategorijsku opoziciju).
3. Precizno definisanje granica i topografije Zapadnog marksizma još uvek je kontroverzno. Moja definicija se uglavnom poklapa s Andersonovom (1976) za period do 1960-ih, ali je bliža onoj M. Džeja (1984) za kasniji period, tj. obuhvata kontinentalne i anglo-američke naučnike levičare, kao i nekoliko posebno uglednih samoproklamovanih ne-marksista, uključujući i Mišela Fukoa, čemu je Anderson čini se nesklon.
4. Hjuz (1958) i dalje nudi jedan od najboljih opisa formiranja te socijalno-naučne protivrečnosti na prekretnici vekova. Dvadesetovekovna kritička socijalna nauka podražava kritičke teorije Zapadnog marksizma i u tome što je suviše bliska mejnstrimu da bi se mogla

- definisati kao odvojen moderni pokret, ali i dovoljno različita da bi uspostavila sopstvene prepoznatljive granice, tradicije i topografiju.
5. Kant se izdržavao držanjem predavanja iz geografije na Univerzitetu u Kenigsbergu skoro četrdeset godina. Svoj kurs je održao četrdeset osam puta, najčešće predajući samo logiku i metafiziku. Kant je geografiju – uglavnom fizičku geografiju – smatrao »propedeutikom saznanja sveta« (v. May, 1970, 5). Mej svoj zanimljiv prikaz počinje još jednom Kantovom tvrdnjom: »Obnova geografske nauke... stvoriće jedinstvo znanja bez kojeg celokupna učenost ostaje samo zbir fragmenata.«
 6. Geografski nije nevažno što se knjiga *Tragovima* ... (izdanje Welles Library Lectures), sastoji od predavanja koja je Anderson održao 1982. na Univerzitetu Kalifornije u Irvajnu. Takođe vredi zabeležiti da su ta predavanja, uprkos naglašenom istoricizmu, bila ispunjena sjajnim prostornim metaforama. Svoj rad Anderson opisuje kao »katastarski pregled« promenljivog »terena«, kao istraživanje »uobličavanja novog intelektualnog krajolika«, kao »izmenjenu mapu marksizma«.
 7. Videti Lefebrovu raspravu »Le Marxisme éclaté«, u *Une pensée devenue monde... faut-il abandonner Marx?* (Lefebvre, 1980), naročito s. 16-19.